

HRVATSKA I EUROPSKE INTEGRACIJE U RANOME SREDNJEM VIJEKU

NEVEN BUDAK

Ranosrednjovjekovna povijest Hrvata, odnosno Slavena naseljenih na području nekadašnjih rimskih provincija Dalmacije i Panonije, obilježena je u najvećoj mjeri njihovim odnosom prema dvama središtima najveće moći: Istočnom i Zapadnom Carstvu. Kako su se Hrvati nalazili upravo na razmeđu njihovih političkih utjecaja, tako su svi važniji procesi (naseljavanje, pokrštavanje, oblikovanje političkih tvorevina, kulturni razvoj) ovisili o odnosima prema Carigradu, odnosno zapadnim dvorovima.¹ To poglavito dolazi do izražaja u trenutku kada Karlo Veliki obnavlja Carstvo na zapadu i dolazi u sukob s vladarima koji su se smatrali jedinim legitimnim nasljednicima Rima.² U stoljećima koja su prethodila pojavi Franaka na zapadnim granicama Dalmacije, dakle u vrijeme doseljavanja Slavena i njihove najranije povijesti, koja nam uslijed nedostatka pisanih i materijalnih izvora ostaje teško vidljiva, Istočno je carstvo – od toga vremena s pravom nazivano Bizantom – bilo jedini nominalni gospodar Dalmacije i Istre (izuzmemo li razdoblje vjerojatne langobardske vladavine nad poluotokom).³

S pravom se, dakako, postavlja pitanje u kojoj je mjeri nazočnost Bizanta bila stvarna. Već sam prije desetak godina nastojao pokazati kako pozivanje na Heraklijevu ulogu u dalmatinskoj i mletačkoj tradiciji ne može biti slučajno, te da je ono odraz djelatne

1) Noviji pregledi hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti: Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada 1994; Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb: Novi Liber i Zavod za hrvatsku povijest 1995; Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb: Školska knjiga 1997; Neven Budak, "Hrvatska u ranom srednjem vijeku", u: Franjo Šanjek (ur.), *Povijest Hrvata – srednji vijek*, Zagreb: Školska knjiga 2003., 47-113, 135-144. Prvi svezak edicije *Hrvatska i Europa. kultura znanost i umjetnost*, pod naslovom *Rano doba hrvatske kulture*, ur. Ivan Supićić, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti 1997., donosi dobar pregled ne samo političke povijesti, nego i kulturne, ali nažalost na temelju pomalo zastarjele literature i uglavnom bez novijih istraživačkih rezultata. U daljnjem tekstu neću se pozivati na djela citirana u ovoj bilješci, kao ni na radove na koje se autori referiraju. Upozorit ću na literaturu samo ako je riječ o novijim tezama ili radovima.

2) Neven Budak, *Karlo Veliki. Karolinzi i Hrvati*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika 2001., 88-94.

3) O karakteru bizantske vlasti na Jadranu u ranom srednjem vijeku Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb: Latina et graeca i Zavod za hrvatsku povijest 1992. Goldstein u velikoj mjeri slijedi stavove Jadrana Ferluge, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia 1978*, na koje se oslanjala i Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb: Školska knjiga 1975². Ponešto drugačiji stavovi u Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 56-57, 64-65, 81-83.

politike Carigrada u obje pokrajine.⁴ Osim toga, potreba očuvanja plovnog puta od središta Carstva do Venecije i Ravenskog egzarhata, gdje je u Rimu stolovao egzarh kao carski namjesnik, nametala je nužnost nadzora nad gradovima i otocima istočnojadranske obale. Štute sačuvane vijesti također govore u prilog postojanju federatskog ugovora između dalmatinskih Slavena i Carstva.⁵ Iako na periferiji, krajevi koji danas obuhvaćaju južne hrvatske zemlje nalazili su se u orbiti carstva koje je u to vrijeme bilo sinonim za Europu.

Geopolitički odnosi počinju se znatno mijenjati s usponom Karla Velikog. Iako je već langobardsko osvajanje najvećeg dijela Ravenskog egzarhata 752. znatno oslabilo bizantsku nazočnost na Jadranu, tek je Franačko osvajanje Langobardskog Kraljevstva, te potom Istre i Avarskog Kaganata dovelo u pitanje bizantski suverenitet nad Hrvatima. Kao što je dobro poznato, Aachenskim mirom riješen je bizantsko-franački sukob na način da su dalmatinski gradovi i otoci pripali Bizantu, a Hrvati s Istrom Francima. Ta će podijeljenost prostora obilježiti hrvatsku povijest sve do u najnovije doba, bez obzira na to što će utjecaji zapadne i istočne Europe prolaziti mijene intenziteta, ali i žarišta u kojima će se osjećati. Tako će s vremenom upravo priobalni gradovi postati ishodišta zapadnih kulturnih utjecaja, a hrvatska unutrašnjost otvorit će se – zahvaljujući ponajprije ratovima, osvajanjima i migracijama, ali i običnim međuljudskim vezama – europskom istoku.

Tijekom 9. st. povezivanje Hrvata s Francima ili Bizantom odredilo je sav daljnji razvoj hrvatske povijesti: stvoren je *regnum* i prihvaćeno kršćanstvo pod okriljem zapadne Crkve, ali otvoreno utjecajima istočne, što je oblikovalo hrvatsku višejezičnu i tropismenu kulturu.⁶ Hrvatska kneževska vlast razvila se pod okriljem franačkog suvereniteta, nakon što su se Hrvati našli pod vlašću furlanskoga markgrofa, a nakon 828. izravno pod karolinškim kraljem Italije. Prvi poznati hrvatski vladari nastupaju kao franački dužnosnici, upravitelji određenoga teritorija unutar franačkoga kraljevstva. Na sličan je način vlast organizirana u Slavoniji i u Istri.⁷

Ne ulazeći u raspravu o vremenu doseljenja Hrvata i njihovu podrijetlu, mora se konstatirati činjenica da se hrvatsko ime na ovim prostorima javlja tek nakon konsolidacije vlasti domaćih knezova, što znači da su se etnogenetski procesi intenzivirali upravo tijekom prve polovice 9. st. zahvaljujući stvaranju čvršćega političkog ustroja, što je pak bilo omogućeno izravnim zadiranjem Franaka u društvene strukture i odnose moći među slavenskim i romanskim stanovništvom u Dalmaciji.

Stvaranje kneževine pod franačkim utjecajem išlo je nužno ukorak s pokrštanjem.⁸ Prihvaćanje kršćanstva bilo je dugotrajan i složen proces, u kojem su Karolinzi imali presudnu, ali ne i jedinu riječ. Danas se iz rijetkih očuvanih izvora mogu ipak iščitati raznovrsni pravci kojima je Crkva nastojala, uz pomoć svjetovnih vlasti, uhvatiti korijen među nepokrštenim Slavenima: misionari su dolazili iz Akvilejske patrijaršije, Rima i

4) Neven Budak, "Tumačenje podrijetla i najstarije povijesti Hrvata u djelima srednjovjekovnih pisaca", u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske i Zavod za Hrvatsku povijest 1995., 73-78.

5) Radoslav Katičić, "Vetustiores ecclesiae spatensis memoriae", *Starohrvatska prosvjeta* 17 (1987), 17-51.

6) Najnoviji rezultati istraživanja karolinških utjecaja na Hrvate i prostor Istre, Dalmacije i Panonije sabrani su u katalogu izložbe Hrvati i Karolinzi I-II, ur. Ante Milošević, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika 2000. O Pojmu tropismene i trojezične hrvatske srednjovjekovne kulture Eduard Hercigonja, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb: Matica hrvatska 1994.

7) Neven Budak, "Croats between Franks and Byzantium", *Hortus artium medievalium* 3 (1997), 15-22.

8) Neven Budak, "Frühes Christentum in Kroatien", u: *Karantani und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter*, ur. G. Hödl i J. Grabmayer (Wien-Köln-Weimar: Böhlau 1991), 223-234; isti, *Prva stoljeća Hrvatske*, 79-99.

Beneventa⁹, ali i iz bizantske ekumene, neposredno iz Carstva ili preko slavenskih kneževina sjeverno od Hrvatske. S njima su dolazili različiti oblici liturgije, jezici, pisma, svećenici, majstori klesari i graditelji, slikari, teolozi. Relikvije svetaca stizale su na različite načine u gradske i ruralne crkve, kao simboli veza, ali i kao sredstva stvaranja novih koncentracija moći. Bizant je pritom bio najčešće, ali ne i jedino ishodište kultova preseljenih u to doba na hrvatsko priobalje. Načini mjerenja vremena također su bili odraz utjecaja jakih kulturnih i političkih središta, a razmjerno česta uporaba datiranja po Kristovu rođenju pokazatelj je, primjerice, intenzivnih veza vladarskoga dvora s Rimom. Vrlo oskudna vrela omogućavaju nam da s velikim oprezom govorimo o odcjima karolinške renesanse među Hrvatima, a interes zapadnih teologa za ovdašnje prilike pokazuje da je i Hrvatska ulazila u njihov intelektualni vidokrug. Poznati natpis iz Gornjeg Muća s imenom kneza Branimira, datiran 888. godinom u kojoj je prestalo postojati jedinstveno zapadno Carstvo, s jedne strane sintetizira utjecaje karolinškoga svijeta na Hrvatsku, dok s druge nagoviješta kidanje čvrstih veza kojima su Hrvati nekoliko desetljeća bili vezani uz dinastiju koja je oblikovala srednjovjekovni Zapad.

Ako su zapadni utjecaji imali prevagu tijekom 9. st., nakon propasti Karolinškoga Carstva Bizant je počeo igrati važniju ulogu. Ona nije bila vidljiva odmah u početku, premda možemo pretpostaviti da je Bizant bio zaslužan za povratak Trpimirovića na prijestolje nakon Branimirove smrti. Naime, i Branimirov prethodnik Zdeslav, Trpimirov sin i Muncimirov brat, bio je štićenik Bazilija I., a Muncimir je mogao uživati sličnu potporu Lava VI. U nedostatku izvora koji bi eventualne veze potvrdili, to ostaje samo hipoteza, iako se ne smije zaboraviti da se upravo Muncimir (ili neki njegov poimence nepoznati nasljednik) aktivno uključio u bugarsko-srpske sukobe, koji su bili dio bugarsko-bizantskog konflikta, pomažući Srbe, bizantske saveznike.

Hrvati nakon Branimirove smrti (preminuo je između 888. i 892.) pokušavaju steći što povoljniji položaj balansirajući između nastojanja za samostalnošću i oslanjanja na Bizantsko carstvo. Ključna pitanja tih odnosa ostala su do danas neriješena: kada su i od koga hrvatski vladari dobili kraljevsku krunu? Ona je s jedne strane demonstrirala njihov samostalni položaj, dok je s druge strane onaj tko im je krunu dao time pokazivao da nad Hrvatima ima makar simbolični suverenitet. Iako se titula *rex* javlja u izvorima ranije (prvi put za Trpimira, drugi put za Tomislava), najranije svjedočanstvo o krunidbi našao je Toma Arhidakon u vezi sa Stjepanom Držislavom, kojega zbog toga moramo označavati kao Stjepana I.¹⁰ Ako je vjerovati Tomi, kruna je stigla iz Bizanta, što nas učvršćuje u uvjerenju da su točne i one vijesti koje od vremena Tomislava, preko Mihajla Krešimira II. do Držislavovih sinova govore o tome da su dalmatinski gradovi bili predani na upravu hrvatskim vladarima. Ovi su njima upravljali kao predstavnici carske vlasti tako dugo dok je to odgovaralo carevima u Konstantinopolu, odnosno dok su to dozvoljavale šire geopolitičke okolnosti.

9) O utjecaju iz Beneventa Neven Budak, "Was the cult of St. Bartholomew a royal option in early Medieval Croatia?", u: Balázs Nagy and Marcell Sebök (ur.), "The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways.", Festschrift in Honor of János M. Bak, Budapest: CEU Press 1999, 241-249.

10) Kako je genealogija hrvatskih vladara već bila konstruirana prije otkrića epitafa kraljice Jelene, na kojoj se Držislav spominje kao Stjepan, uvrijezilo se označavati rednim brojevima samo dvojicu vladara imenom Stjepan: oca Petra Krešimira IV. (Stjepan I.) i njegova sinovca (Stjepan II.). No, nema sumnje da se upravo Držislav prvi prozvao Stjepanom, pa je bezrazložno ustrajati na starom načinu obilježavanja vladara, koji je bio rezultat nepoznavanja danas dostupnih izvora. Prema tome, Držislav je Stjepan I., a dvojica prijespomenutih su Stjepan II. i Stjepan III.

Hrvatski prostor je i u to vrijeme ostao otvoreniji utjecajima Zapada, ili su se barem ti tragovi u materijalnoj kulturi bolje očuvali. Preko dalmatinskih gradova, međutim, ali i preko panonskoga prostora širila se u Hrvatsku, a potom i Istru slavenska liturgija, koja je sa sobom donosila i slavensku književnost i slavenska pisma: glagoljicu i ćirilicu. Ti utjecaji nisu bili toliko izravno bizantski, koliko su bili inicirani od Carigrada kao dio političkoga programa za ovladavanje širim prostorom jugoistočne Europe, naseljene pretežito Slavenima. Promicani su iz središta slavenske kulture u Bugarskoj i Velikoj Moravskoj, a potom i Donjopanonskoj Koceljevoj kneževini. Hrvatska se, dakle, u vrijeme stvaranja kraljevstva (od kraja 9. st.) našla u orbiti obiju velikih europskih kulturnih sfera, obogaćujući se prinosima i jedne i druge.

Sam kraj 10. st. najavio je promjene koje će Hrvate još jače približiti Zapadu. Mletački dužd Petar II. Orseolo poduzeo je poznati pohod kojim je istarske i dalmatinske gradove sve do Dubrovnika natjerao da mu obećaju vjernost. Venecija je u to vrijeme još uvijek teoretski bila bizantski posjed, pa naoko izgleda kao da je mletački dužd samo zamijenio hrvatskoga kralja na mjestu zastupnika bizantske vlasti u Dalmaciji. Oskudni izvori ne dopuštaju nam da stvorimo jasnu sliku o tadašnjim zbivanjima. Bizant se, usprkos sposobnom Baziliju II., još uvijek nalazio u teškoćama zbog sukoba sa Samuilom, pa je vjerojatno da je Petar Orseolo nastupao u vlastito, a ne carevo ime. Istovremeno, na zapadnom prijestolju sjedio je ambiciozni Oton III., čiji je cilj bila obnova Carstva kakvo je bilo u vrijeme Karla Velikog, a njegov prijatelj, papa Silvestar II., u tim ga je nastojanjima podržavao, pridružujući im svoj rad na obnovi Crkve. Čini se da je papa od dužda očekivao da će omogućiti intenzivniji rad njegovih izaslanika u dalmatinskim gradovima, što bi se moglo promatrati u kontekstu dugotrajnih nastojanja papinstva da u Dalmaciji i Hrvatskoj potisne liturgijsku praksu i običaje koji su imali temelja u istočnoj Crkvi.

Premda je pohod Petra II. Orseola dodatno oslabio utjecaj Bizanta na Jadranu, ipak je Bazilije II. još uvijek imao snage da uz pomoć normanskih plaćenika nameće svoju volju hrvatskim vladarima, a i veze dalmatinske gradske elite s njegovim nasljednicima pokazuju da se i u tridesetim godinama 11. st. računalo s Carigradom kao s političkim faktorom na istočnojadranskoj obali. Bez formalne potpore nekog svjetovnog vladara, dapače u napetim odnosima sa zapadnim carevima, jedino su pape nastojali konkurirati Bizantu u borbi za što jači utjecaj na Hrvate.

Kako zapravo ni Rim, ni Carigrad nisu raspolagali vojnom silom koja bi mogla donijeti prevagu u ovom nadmetanju, prevagnuo je utjecaj crkvenih struktura kojima je upravljao Rim, bez obzira na neke simpatije koje su dalmatinski i hrvatski svećenici mogli osjećati za istočnu Crkvu. Ta prevaga papinstva počela se osjećati jasno za vladavine Petra Krešimira IV., kada je – nakon što je došlo do crkvenoga raskola – na splitskome crkvenom saboru 1060. svećenstvo stalo uz reforme predlagane iz Rima. No, konačna pobjeda postignuta je krunidbom Dmitra Zvonimira 1075., koji je kao prvi hrvatski kralj primio krunu iz ruku papina legata (iako se ne smije potpuno odbaciti mogućnost da je tako bio okrunjen i Petar Krešimir). Hrvatski kralj postao je na taj način, uz dukljanskoga, jedini vladar koji se našao u vazalnom odnosu prema papi, što je Grguru VII. u sukobu s carem oko investiture bio prevažan uspjeh. Hrvatska je pak, na taj način, bila čvrsto vezana uz Rim, a time i uz zapadnu kulturu. Formalno uklanjanje bizantskoga suvereniteta bilo je samo simbolička potvrda procesa koji je trajao nekoliko desetljeća.

Hrvati su od kraja 9. st. morali voditi računa i o novim susjedima na sjeveru, Mađarima. Njihova se nazočnost počinje intenzivnije osjećati tek u 11. st., ali nam nejasne vijesti ne

dopuštaju da preciznije ocijenimo kada su i na koji način Arpadovići stali graditi svoje mostove prema Kraljevstvu Hrvatske i Dalmacije. Čini se ipak nedvojbenim da je taj utjecaj postajao sve jači od šezdesetih godina, kada se uspostavljaju rodbinski odnosi između Zvonimira i mađarske dinastije.¹¹ Arpadovići se nakon Zvonimirove smrti sve intenzivnije miješaju u prilike u Hrvatskoj, da bi napokon Koloman 1102. bio okrunjen i za hrvatsko-dalmatinskoga kralja, čime je Hrvatska prvi put ušla u političku zajednicu čije je težište bilo u srednjoeuropskom, panonskom prostoru.¹² Tako je Bizant još stoljeće ranije imao ozbiljne mogućnosti nametnuti se i Ugarskoj kao politički mentor, sada te mogućnosti nije bilo. Mada su Ugri bili u sukobu sa Salijcima, Bizant je bio preslab a da bi im mogao ozbiljno pomoći. Ugarska je, kao i Hrvatska, već bila čvrsto u zapadnoj polovici Europe. Pobjedom reformnoga papinstva u Hrvatskoj i izborom Arpadovića za nasljednike Trpimirovića, Hrvati su integrirani u zapadnoeuropski civilizacijski krug, ali na način da nisu nikada zatvorili vrata utjecajima istoka.

11) Lujo Margetić, "Iz starije pravne povijesti Raba", u: L. Margetić – P. Strčić, Statut rapske komune iz 14. stoljeća, Rab – Rijeka: Grad Rab – Adamić 2004, 30-34. U istom tekstu autor se osvrće i na neka od prijespomenutih pitanja, te citira niz svojih radova na te teme.

12) Osim prijespomenute literature, vidjeti i katalog izložbe Kolomanov put, Zagreb: Hrvatski povijesni muzej 2002.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA LVI-LVII
ZAGREB 2003.-2004.

UDK 93/99

ISSN 0351-2193

Historijski zbornik, god. LVI-LVII, str.1-259, Zagreb 2003.-2004.

Izdavač

Društvo za hrvatsku povjesnicu

Redakcijski odbor

Mirjana Gross

Ivan Kampuš

Franko Mirošević

Ivica Prlender

Tomislav Raukar

Petar Strčić

Glavni i odgovorni urednik

Ivica Prlender

Članci i rasprave iz časopisa Historijski zbornik su referirani u publikacijama:

ABC Clío

Historical Abstracts

America: History and Life

Adresa uredništva

Društvo za hrvatsku povjesnicu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 10000 Zagreb, I. Lučića 3, Hrvatska

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti Republike Hrvatske

Tisak:

Horetzky